

ANG TATLONG PANAHON NG PANULAAN NI ROGELIO G. MANGAHAS

Louie Jon A. Sanchez at Giancarlo Lauro C. Abrahan

Kinikilalang isa sa tungkong-bato ng ikalawang bugso ng modernismo sa panulaang Tagalog si Rogelio G. Mangahas, kasama ang dalawa pang persona na naging katalamitam at kaumpugang-bote niya noong dekada 60 sa kanilang pagsisimula, sina Lamberto E. Antonio, at ng ngayo'y Pambansang Alagad ng Sining para sa Panitikan Rio Alma (o Virgilio S. Almario sa prosa). Triumbirato ang tatlong ito, *les enfants terribles* noong mga panahong iyon sa University of the East, pangunahing akademikong aparato ng kanilang pagmamakata, at masugid silang inabangan ng kanilang mga kapanahon sa university belt. Pinaigting nilang tatlo hindi lamang ang isang poetikang tumututol sa gahum ng popular na pagtula at namamayaning estetika na binalikwasan noong una ni Alejandro G. Abadilla; manapa, isinulong din nila bandang huli ang isang makabayang panulaan, na tumititig hindi na lamang sa mahahalaga at “unibersal” na karanasang pantao, kundi lalo’t higit sa mga kondisyong nag-aanyo sa mga ito sa lupain ng Filipinas. Pawang supling ng panahong magulo at magalaw ang tungkong-batong iginagalang, ngunit ang bawat isa sa kanila’y may salaysay na animo’y nag-uumagos patungo sa isang malaking ilog, na masasabing ang panulaan ng kanilang henerasyon, na inilarawan minsan ni Bienvenido Lumbera na “denouncing economic exploitation, bureaucratic corruption, upperclass decadence and foreign domination” (1997, 66).

Sir Rogelio G. Mangahas noong kaniyang kasibulan.

Sa loob at labas ng panitikan. Ang *magkakabeerkadang* sina Lamberto T. Antonio, Rio Alma, at Rogelio G. Mangahas.

Malinaw na maibubuod bilang **estratehikong pagsalunga** ang masinsing inilarawan ni Almario sa kaniyang seminal na *Balagtasismo Versus Modernismo: Panulaang Tagalog sa Ika-20 Siglo* na “kilusang” pinasimulan nilang tatlo bilang mga indibidwal ngunit nagkakaisang makata. Ngunit sa hiwa-hiwalay na talakay, mamamalas din ang mga pinagdaanang pakikipagsapalaran ng tatlo patungo sa pagsalungang iyon na kumatawan sa panulaang “(nagahunos) bilang isang panitikang kung di man tawaging Modernista ay lumilikha ng kaukulang paninimbang sa binuksang eksperimentasyong pangwika’t pampamamaraan ng Modernismo sa dekada 60 at sa nagbabagong kilatis ng kilusang makabansa at makalipunan” (1985, 290). Nauna si Lumbera sa tila paghahambing at paglalarawan sa kanilang tatlo bilang mga makata, sa iba’t ibang bahagi ng kaniyang pagkakasaysayang pampanitikan. Sa yugto ng “new directions in poetry” matapos ang giyera, inilarawan niya si Alma bilang makatang nagsimula sa isang “cultivated aestheticism learned from Eliot and allied Western poets and critics” at noong huli’y bumaling sa “social consciousness of the Rizal tradition.” Inihanay naman niya si Antonio bilang isa sa mga “best exponents of committed poetry,” na nagpapamalas

ng “control and discrimination.” Pagbabagong-diwa din ang naging tema ng pagtaya ni Lumbera kay Mangahas, sa pahapyaw niyang pagbasa sa tulang “Mga Duguang Plakard.” Sa kaniyang pagpapahalaga sa surealismo at simbolismong kinasangkapan ng makata sa tula, upang ihayag ang “grief and rage over violence and death resulting from a clash between youth and an intractable order,” sabay din niyang pinuri ang maagap na pagtugon ng makata sa sinasabi niya noong “changing temper of writing” (1997, 66).

Sa panayam-papel na ito, sinikap balikan ang penomeno ng tungkong-bato sa diwa, gunita, at panulaan ni Mangahas, bilang isa sa bumuo ng ngayoy kinikilala nang napakahalagang pangkat-pampanulaan na sumibol mula sa mga pahayagang pangmag-aaral noong panahon ng sigwa at di nagtagal ay naging mahalagang tagapaghawan ng panulaan ng mga susunod na henerasyon. Ang pakikipanayam sa makata na nakapaloob sa sanaysay na ito’y idinaan sa palitan ng email sa loob ng halos dalawang buwan. Samantalang binubuo nito ang kahulugan ng “ikalawang bugso ng modernismo” na kinikilala na ngayong pinasimunuan ng tatlo, kinikilala rin ng panayam-papel si Mangahas bilang isang kaisipan na bumalangkas sa kanilang magkakaiba ngunit nagsasanib na mga tunguhin at mithiin, bilang isa sa persona sa liga ng mga dakila. Kasabay ng pagtunghay-na-muli sa kasaysayan at kasaysayang pampanitikan ay ilang pagsipat sa piling akda ni Mangahas. Layon din kasi ng panayam-papel na ito na masdan ang kaniyang pag-unlad bilang makata.

Nakabalangkas ang panayam na ito sa pagtugaygay sa buhay ni Mangahas bilang manlilikha, sa pamamagitan ng pagsasanib ng kaniyang mga tinuran sa masasabi ring “tungkong-bato” ng kaniyang panulaan, ang tatlong matipunong aklat ng kaniyang karera, ang mga aklat na *Manlilikha: Mga Piling Tula, 1961-1967* (1967), *Mga Duguang Plakard at Iba Pang Tula* (1971), at ang pinakahuling *Gagamba sa Uhay: Kalipunan ng mga Haiku* (2006). Sa unang tingin ay tila kakaunti at manipis itong tatlong aklat na ito upang bumuo sa maituturing na makabuluhang lawas ng kaniyang mga akda; hindi mapapasubaliang higit na lumikha ang mga kasamang sina Antonio at Alma ng mas maraming proyektong pampanulaan. Sa kabila nito, hindi maitatangging ang naging “kakaunting” pagtula ni Mangahas ang higit pa ngang nagpatalim at nagpakisig sa kaniyang panulaang matitiyak na may maingat na pinagnilayang paglalathala. Tatlong panahong pampanulaan ang mababanaag sa panayam na ito, na maituturing na “pakikipanayam” din sa mga tula niya: **ang panahon ng pagbabalik-tanaw**, **panahon ng pangangahas**, at **panahon ng pagbubuo**. Ang pagsubaybay sa kaniyang paglago bilang tao at makata, at pagtasa sa kaniyang mga tula, ay nagpapamamalas sa madla

ng kaniyang kapuri-puring artistikong ambag bilang kasapi ng “tungkong-bato”—isang poetikang itinanim sa lupain ng batang gunita, pinatubo sa gitna ng masilakbong panahon sa lungsod, at pinatatag nang husto ng pagiral at patuloy na pananahan sa matulaing karanasan.

Panahon ng Pagbabalik-tanaw: Sa Kandungan ng Nayon

Sa antolohiyang *Manlilikha*, itinala mismo ng editor ng aklat na si Mangahas ang sarili niyang payak na minulan, bilang panimula sa bungkos ng mga tulang itinatanghal kasama ng akda ng iba pang kapanahong inilarawan ni Almario na “ubod ng makabuluhang tinig-Modernista” (1985, 203). “Sumilang sa Palasinan, Kabyaw, Nuweba Esiha noong Mayo 9, 1939; nagtapos ng elementarya sa nasabing bayan ...” Maalamat ang pagkakalabas ng *Manlilikha*, na si Mangahas mismo ang nagtaguyod. Unang ibinandera ang kuwentong ito ni Almario sa isang huntahan para sa kaarawan ni Mangahas nitong nakaraang Mayo 9, 2012 sa Que Rico’s Bar sa may Katipunan, Lungsod Quezon. “Nailabas iyon dahil sa separation pay niya (Mangahas) bilang security guard,” kuwento pa ng Pambansang Alagad ng Sining. May mas kompletong pagtataya si Almario sa personal na pamumuhunan ni Mangahas para sa *Manlilikha*, sa *Balagtatismo Versus Modernismo*: “Si Mangahas noon ay nagtatrabaho ring guwardiya sa *housing project* ng gobyerno at nang tumanggap ng *separation pay* ay ginamit na puhunan ang salapi sa pagpapalimbag ng antolohiyang *Manlilikha*. Ganito ring sakripisyo ang ginawa ng mga kasamang makata para mailimbag ang kanilang mga unang folio ng tula sa loob ng dekada ’60” (ibid).

Naririto naman ang bersiyon ni Mangahas, na hindi lamang gumugunita sa kaniyang pamumuhunan, kundi lalo’t higit sa konteksto ng pagkakatipon ng mga tula: “Bilang pangulo ng KADIPAN (Kapisanang Aklat, Diwa, at Panitik), naisip kong maging isang proyekto ng organisasyon ang pagpapalibro ng isang antolohiya ng mga makabagong tula upang makatulong sa pagpapasigla ng kilusang pangwika at pampanitikan sa mga kolehiyo at unibersidad. Pinili ko ang mga makatang nakahanay na sa pagiging modernista—sina E. San Juan Jr., Rio Alma, Lamberto E. Antonio, Pedro L. Ricarte at yaong hindi pa lubusan ngunit may simpatiya o pagkiling na sa modernismo. Karamihan sa mga tula ay lumabas sa mga pahayagang pangkampus na may mga editor na liberal, mulat, o progresibo. Nagkataong walang pondo noon ang organisasyon. Tiyempong kapagbibitiw ko sa pagiging security guard sa PHHC (People’s Homesite and Housing Corporation, ang precursor ng kilala ngayong National Housing Authority o NHA) dahil ako’y nagtuturo

na sa UE. Nagpasiya ako agad na gamitin ang aking separation pay para sa pagpapalibro ng *Manlilikha*.”

Sa huntahan ding nabanggit, maraming inilarawang karanasang-lungsod si Mangahas, na naging balon ng danas para sa kaniyang pagsisimula. Sa kaniyang tala sa *Manlilikha*, tila napakakaraniwan ng naging buhay sa lungsod ni Mangahas: “... kinuha (niya) ang dalawang taon sa hayskul ng Kabyaw at ang huling dalawang taon ay tinapos sa Jose Abad Santos, Binondo, Maynila noong 1955-1957 ... Nag-aral ng Edukasyon sa UE; nagtapos ng AB Pilipino noong 1965 ... Kasalukuyang nagtuturo ng panitikang Pilipino sa UE at katulong na patnugot ng magasing *Panitikan*.” Sa Que Rico’s, ginunita ni Mangahas ang samot-saring trabahong pinasok niya upang makapag-aral lamang, at isa na nga roon ang pagiging guwardiya. Sa kuwento ni Mangahas, tila ba umaatikabo ang kaniyang naging mga sapalaran; may naibahagi pa siyang parang duwelo habang nakaposte bilang guwardiya (at isa pa, hindi iilang larawan ng batang si Mangahas, kabilang na ang nasa *Manlilikha*, ang nagpapakita ng kaniyang mala-artistang kakisigan). Ngunit ang mismong mga tula ni Mangahas sa *Manlilikha* ang mistulang nagpapasabik sa kaniya sa nayong samantalang binabalikan naman ay tila laging imahen at talinghaga sa piling ng lungsod. Madarama ito sa mga tulang tulad ng “Ang Lilim na Iyan” (“Nahan ang anino/Na likha ng iyong diwang nakasingkaw/At lunong kalulwang tumanghod na multo?/A, di mo matamo/Ang iyong sarili sa lilim na iyan;/Ikaw ay di ikaw sa dayong kalakhang/Aninong pumagas sa lupaing iyo.”), at lalo’t higit, sa marami niyang tanaga tulad ng “Para Kay Amorsolo,” na pagpupugay ng makata sa dinadakilang pintor ng rural na buhay at tanawin:

natutulog sa tukal
ang tutubing karayom,
ang sapang walang alon
ay piping nagdarasal....

Sinabi ni Mangahas sa panayam sa email na “binago ako ng mga kampus, ng midya, mga aktibista, mga kalsada. Kaming “magkakabeerkada” (ang tinutukoy niya rito ay ang sarili niya at ang dalawang katungkong-bato) sa loob at labas ng panitikan ay binago ng panahon at kapaligiran.” Ngunit tila sinusuysoy nga ng maagang panulaan niya ang malaparaisong daigdig ng “Kabyaw” (ngayo’y Cabiao), na siya namang tunay na nagsilang sa kaniyang panulaan. May pagkagiliw na muli’t muling inilarawan ni Mangahas ang kaniyang minulan sa panayam na ito: “Kabukirang may bahaging gubat at

ilog ang aming kapaligiran sa Cabaio, Nueva Ecija. Mula sa hilaga ay pakiwal na dumadaan sa aming bayan ang Ilog Pampanga, patimog. Tanaw namin sa silangan ang may kalayuang Sierra Madre, at sa timog-kanluran naman ang di-kalayuang Bundok Arayat.” “Magsasaka ang aking mga magulang,” wika pa niya, at “sistemang kasamá pa noon ang umiiral sa pagsasaka, kaya’t maraming magsasaka ang nalulubog sa utang dahil sa patubuang talinduwa at takipan.” Mula pa noon, masasabing buhay kay Mangahas ang kabatiran hinggil sa tagisan ng mga uring namumuhay sa kapayapaan ng kaniyang musmos na daigdig, at kung paano ito sinisikap lunukin ng kaniyang pamilya at mga kababayan.

Bilang “anak ng bukid,” maaga siyang namulat sa pagbabanat ng buto: “naging pastol (ako) ng kalabaw, natutong mag-araro, magtanim, gumapas ng palay, magsipok. Maagang natutuhan ko ang mangisda: pumapandaw ng bubo sa mga pilapil, nananalakab sa sapa, sangka, at bana, nakahuhuli ng dalag, hito, lukaok, talakitok.” Sa kabila nito, kabukiran din ng Cabaio ang nagdulot sa kaniya ng isang halos karaniwang kabataan—mapaglaro, masaya, puno ng buhay. Buhay na buhay ang mga gunita ng paglalaro at paglasap sa danas-kalikasan sa kaniyang maalam na wika’t pagbabahagi. “At bilang katuwaan namin ng aking mga kababata, may sandaling nakikipagsagutan kami sa mga tuko, gayundin sa mga ibon—lalo na sa mga martines, kalaw, at batubato. Ngunit hindi mapayapa ang panahon ng aking kamusmusan,” dagdag pa niya. Sa batang malay ni Mangahas, maaari talagang pumukaw ng mga primal na imaheng sinisikdo ang buhay-karaniwan niya sa bukid. Naririyang sa kaniyang paggulang ay tatanagaan niya ang batis sa di iilang pagkakataon, tulad na lamang sa mga ito, na tila imaheng daluyang patuloy na nagpapadalisay ng kaniyang matamang pagbaling:

sa batis, yaong buwa’y
sanghiwang pakwang-hapon;
gandang nakatatakam
ay di ko mapupukol
 (“Buwan sa Batis”)

kayganda niyong tukal
na sapupo ng batis
napangarap kong hagkan
kahit nilang putik!
 (“Ang Tukal sa Batis”)

Sa pagbasa sa panimulang pagtula ni Mangahas sa *Manlilikha* at pagninilay sa kaniyang pagkukuwento sa minulang nayon, madaling mapuntirya, hindi lamang ang kaniyang pagiging supling ng panahong pampanulaang inilarawan niya mismo bilang “tipong para bigkasin, bihira ang para basahin lang. Karaniwan ding may tugma at sukat, halos lahat ay lalabindalawahing pantig. Popular noon sa mga tao ang bigkasan ng tula”; supling din siya ng tila katahimikang madalas iugnay sa nayong kahit romantisado’y minumulto ng pambubulabog ng kasaysayan. Madaling sinupin ang kapayapaang tila idealistiko lalo sa mga tanagang nakapaloob sa *Manlilikha*. Ngunit higit na tumitingkad halimbawa ang di iilang tanagang may papaloob na pag-uusisa sa sarili, paglingap sa lungtiang paligid, at may pagtangi sa maliliit tulad ng mga hayop at kulisap, kapag nadadawit na ang sariling historikong danas ni Mangahas sa isang Cabiao, na noo’y binabagabag ng mga usaping pangkapayapaan at pangkalayaan. “Magtatatlong taon ako nang itatag nina Luis Taruc sa Sitio Bawit, Baryo San Julian ng aming bayan ang Hukbo ng Bayan Laban sa Hapon o Hukbalahap noong Marso 29, 1942,” kuwento pa ni Mangahas. Nabuhay ang makata sa isang sentro ng aksiyon na magiging kuta ng mga makabagong mandirigmang gagawing kanlungan ang bundok, matupad lamang ang kanilang tungkuling iligtas ang bansa sa kamay ng panibagong mananakop.

Tandang-tanda ni Mangahas ang mga makapigil-hiningang tagpo ng Ikalawang Digmaang Pandaigdig. “Dahil sa digmaan at pagiging aktibo ng mga gerilya, may mga araw na madalas ang putukan at sagupaan sa aming bayan. Ang matindi’y ang ilang linggong halos walang puknat na pagbomba ng mga eroplanong Hapones sa kagubatan ng Cabiao. Ilang araw at gabing hindi nakatikim ng kanin ang mga Hukbalahap at Wa Chi—mga gerilyang Tsino-Pilipinong kontra Hapones—na nagsipagkanlong sa mga dawag, talahiban, at palumpung. Maraming namatay at nasugatan sa pambobombang iyon,” aniya. May pagbabadya ang panahon at tila nakamasid ang lahat sa bawat mangyayari. Nakamamanghang basahin ang pirasong ito ng buhay ng makata kasabay ang isa pang tanagang ibinahagi niya sa *Manlilikha*, ang “Sa Isang Burol”:

umalulong sa buwan
ang asong nasa burol,
at kaya napatahan
may gising na tirador.

Sa kabila ng mga ito, ang nayon ding iyon ang nagpamulat sa kaniya na danasin ang paligid sa isang matulaing paraan. “Nagsimula sa pakikinig ang aking pagkahilig sa pagtula,” wika niya. “Noong ako’y pitong taon, 1946, at nasa unang grado na ng elementarya, nagsimulang magkainteres ako sa pakikinig sa kakaibang uri ng pagbigkas sa iba’t ibang okasyon. Nakapanood ako ng duplo, balagtasán, at pabasa ng pasyon. Nakaririnig din ako sa matatandang nagkukuwentuhan ng paminsan-minsang pagsipi nila ng mga saknong mula sa isang awit o korido.” Sa panahon din ng insurhensiya niya nakaengkuwentro ang “plosa,” nang mapakinggang binibigkas ito ng isang Huk—kasapi ng Hukbong Mapagpalaya ng Bayan. “Humihimig silang patungo sa ibayo ng makitid na sapang nalililiman ng malalagong punongkahoy. Inabutan nila roon ang ilang dalaga at binatang tila galing gumapas ng palay at nagpapahinga.” Marikit na tagpo iyon na kumintal sa gunita ni Mangahas. “Nang makita ng nauunang Huk ang isang dalagang tila kakilala niya, tuloy-tuloy siyang lumapit at halos paluhod na bumigkas ng humigit-kumulang, ganito:

“Narito ka pala, aking paraluman,
nagalugad ko na ang bundok at parang;
lubos na paglaya pag ating nakamtan,
lalo pang tatamis kung kapiling, ikaw.

“Paplosa ring sumagot ang babaeng may hawak na salakot sa kanang kamay.

“Hoy, lalaki, ako’y di mo paraluman,
ang hanap mong laya—sa atin nang kamay;
Iyang palipad mo, angkop sa lamayan,
dito’y may pagapas, wala ritong patay.”

Ang talang ito sa panayam ay maaaring ituring na isang mahusay na paliwanag hinggil sa isang napakaangat na katangian ng mga tula ni Mangahas sa *Manlilikha*: ang kakisigan at katiyakan sa paghawak ng anyo. Naikuwento rin ito sa huntahang kanina’y binanggit. Sa pangkabuuan, hindi lamang ipinamamalas ang ganitong kakayahang pampanulaan sa mga tinipong tanaga. Lalo’t higit itong mamamalas sa mga eksperimental na tulang tulad ng binanggit nang “Ang Lihim na Iyan” na may angking salimuot sa pagpapahayag. Pangahas sa pagpapahiwatig si Mangahas, may kasidhian ang kaniyang pagkabalot at pamamahay sa nibel ng pagkamatalinghaga. May kahirapan ang tula dahil sa ipinahihiwatig nitong pamamaraan ng

pagdulog—nanunulay agad sa diskursibo at matayutay. Sa tuwirang pagsasabi, animo’y inilalarawan ang isang uri ng pagpili, ang pagpili ng “pag-uugat” sa isang lilim. Ngunit balot ng hiwaga ang lilim, na maaaring kumatawan sa kapangyarihan ng mga naunang nilalang (maaari kaya’y tradisyon?). Sa ganitong kasiguruhan, isinasalalay ni Mangahas ang katiyakan sa kaniyang pagsasaknong ng mga aanimin at lalabindalawahing taludtod, at pagsasaayos sa tugmaang may padrong abaabba. Ang kasanayang ito at ang ritmikong kahusayan sa paghahanay ng tugma at tunog ay isa pang angat na katangian ng mga tula ng makata, at dinala niya itong trademark sa mga sumunod na akda.

Pangahas din si Mangahas sa kaniyang pagsasakataga, ngunit mahigpit ang hawak niya sa mga anyo at pag-aanyong nakamihasnang at natututuhan, na marahil ay dala ng kaniyang nakamulatang panitikan na sumusunod sa kahingian ng mga padron sa nayon. Makikita rin ito sa tula niyang “Mga Aso sa Malaking Bahay” na gumamit sa sukat na lalabindalawahin at tugmaang salitan (ababab). Mahusay magpagitaw ng siste si Mangahas at napakadulas ng kaniyang naratolohiya, na isa pang aspekto ng anyo; sa kahuli-hulihan, babaligtarin niya ang palad ng pinaksang tila mababangis at nauulol na mga aso upang ilarawan ang tila makalipunang komentaryo hinggil sa buhay-piyudal, na isa ngang katotohanan sa kaniyang minulan:

gising na ang mga poong nakagapos,
may pasak sa bibig at dugu-duguan;
durog ang korona ng santa sa sulok—
kahon ni Pandora ang kabang nabuksan!
ang mga nilangong aso’y nakatulog,
pasan ng anino’t gagawing pulutan.

Sa ganitong mga kondisyon sumibol ang pagsulat ni Mangahas. “Nang ako’y dose anyos,” aniya, “nakasulat ako ng ilang saknong sa isang liham na pagawa o pakiusap sa akin ng isang medyo nakatatandang kababata. Simpleng liham iyon ng paghanga na may hiwatig ng pagmamahal.” Nasa una o ikalawang taon siya ng hay iskul nang “lalong nagkahugis sa aking isip at mata ang anyo ng tula.” Nabasa niya sa antolohiyang *Diwang Kayumanggi* ang mga akda nina Balagtas, Jose Corazon de Jesus, at Amado Hernandez, na naging matitibay na haligi ng kaniyang pagtuklas sa sariling tinig bilang makata. “Di nagtagal, sa kauna-unahang pagkakataon ay nakasulat ako ng deretsong tula na may pamagat na “Kay ___” Huwag ko na lang buuin. Nabasa iyon ng isa ko pang kababata, hiningi, kinopya, binago ang pangalan

sa titulo, at ibinigay sa nililigawan—na mahilig daw sa tula.” Tinapos ni Mangahas ang huling dalawang taon niya sa hay iskul sa lungsod sa tulong ng isang tiyahin sa Tondo. Doon na niya ipinagpatuloy ang mga panimulang pagsusulat ng tula.

Panahon ng Pangangahas: Sa Kuko ng Lungsod

Sa mga tula rin ni Mangahas sa *Manlilikha*, kasalimbay ng pag-iral ng espiritu ng bayang Cabiao, ang naliligalig na kaluluwa ng Lungsod ng Maynila na naging ikalawang daigdig ng kaniyang nabubuong kamalayan at tiyak na tumigatig sa marami niyang pananalig. Sa tulang “Harana ng Mga Mata” halimbawa, muling ginamit ni Mangahas ang kaniyang matalim na pagmamasiid sa pagbaling, sa kasong ito, sa isang nagmamadaling lungsod ng pag-unlad at materyalismo. Sinestetiko ang pagsasanib niya ng himig at bisyon na tumitingin sa obhetong nilulunghati—ang sinekdokeng “mga binting pang-eskolta,” na tila sagisag ng naggagandahang dilag-ng-lungsod na dinidiyosa bagaman minamalas bilang kakatwa at nakaaaliw na nilalang ng daigdig na iyon ng sari-saring pagmamatayog at edipisyo. Paharana ang himig ng tulang-lungsod na ito, at halos ganito ring estratehiya ng pangungulila ang ginagawa ng tulang “Canal de la Reina,” isa pang tila pahimakas sa namamatay nang daluyang-tubigan (magugunita rin sa pagkakataong ito ang nobela ni Liwayway Arceo na may gayunding pamagat): “dusing, dusing ako sa pisngi mo ngayon—/akong salaminat/ canal de la reina ng basal na noon./ ang hubad na gandang dangal ng panahon/ ay ngayong may saplot/sa ismong may rehas at tanod na poon.”

Sa mga halimbawang ito ng galaw ng kaniyang pangangahas, makikitang ang panulaan ni Mangahas ay naging pagkukrus din ng tradisyong nag-uugat sa kaniyang poetikong kamulatan at ng kaniyang engkuwentro sa salimuot ng mga nagbabagong kaisipang nasagap niya sa pag-aaral sa lungsod. Kung sa kaniyang pagsandig sa mga tradisyonal na anyong Tagalog kapananabikan ang kaniyang muli at muling pagdukal sa katutubong bait, sa pagyakap naman niya sa lungsod at sa mga kabaguhang nabasa mula sa mga Kanluraning bigatin umigting ang pananalinghagang unti-unting naghunos bilang simboliko’t matalinghagang pagpapakiwari. “Sina Federico Garcia Lorca at T.S. Eliot ang dalawa sa mga makatang banyaga (na nakaimpluwensiya sa akin),” “Si Lorca dahil sa kaniyang musika at simbolismo. Si Eliot, dahil sa kaniyang paggamit ng free verse at tonong kumbersasyonal. Pero di magtatagal, sa pagbabago ng aking kamalayang panlipunan at pampolitika, may kaibang talab sa akin ang mga obra nina (Pablo) Neruda at (Nazim) Hikmet.”

Ilang tula mula sa *Manlilikha*, bukod sa “Ang Lilim na Iyan,” “Harana ng mga Mata,” at “Canal de la Reina” ang naglalaman ng kaledad ng “musika at simbolismong” binabanggit ni Mangahas hinggil sa kaniyang panulat. Maiisip na ang maalindog na “musika at simbolismong” ito ay impluwensiyang handog sa kaniya ni Lorca, lalo kung tutunghan ang mga tulang “Awit, Awit, O Kaluluwa!,” “Awit Kay Dionysus,” “Sayaw, Sayaw, Mga Baylan,” maging ang “Bangon, Bangon, Abadilla!” na “tulang alaala” ng makata “Sa Pagkaratay ng Makata-Kritiko sa Veterans Memorial Hospital Dahil sa Kanyang Abadillang Pagmamahal sa Kuwatro-Kantos ng Palanca.” Pawang mahihimigan sa mga tulang ito ang diwang Lorca na mapaglaro, at higit sa lahat, balot at mahiwaga. Sa kaniyang ikalawang aklat, ang *Mga Duguang Plakard*, sinabi ni Mangahas, sa paglalarawan sa naging pagtalikod niya sa kaniyang naunang modernistang impluwensiya, na “nakangising minumura ko si Lorca” (1971, iii). Patunay ang pahayag na ito sa naging malalim na impluwensiya ng makatang Espanyol sa kaniyang pagtula, na masasamin sa isang tampok na tula sa *Manlilikha*, ang “May Dugo ang Sinag na Kalis.” Pinatunayan ni Mangahas ang kaniyang kabihasaan sa ganitong paaralang pampoetika sa pagrerenda ng mga imahen at pagsasakatagang nagpapadama ng sari-saring kontradiksiyong may nakamamanghang hatid na danas-pagbasa:

nagdudumugo ang sinag na kalis
 ng arkanghel
 habang napipipi ang mga halakhak,
 habang nagpipiging ang mga uod
 sa bangkay ng daigdig
 na hindi mailibing.

at, sa sulok na itong akin lamang
 at paunang pamana ng mga panahon
 ay lalong sumisilim ang mga ilaw,
 lalong nasasaid at nagkakabasag
 ang mga prasko ng dugong
 walang tapon.

Larawan ng mga natutuhang pagpapaigting ang komplikasyong umiiral sa tulang ito. Sa lungsod nabanaagan ni Mangahas ang marami pang posibilidad ng panulaang magiging supling ng panahon ng kaniyang pamamalagi sa Maynila. Samantalang namamayani pa rin ang impluwensiya nina Balagtas,

Abadilla, Jose Corazon de Jesus, at Amado V. Hernandez, na nang mga panahong nasa hay iskul ang makata'y kontrobersiyal ang pagkakapiit (nailathala ang pinakamahalagang aklat ni Hernandez na *Isang Dipang Langit* bandang 1960), ang pumapasok na mga bagong ideang "modernista" mulang Kanluran, at ang paghuhunos ng panahon patungo sa mas malalim na pakikisangkot ng madla dahil sa sari-saring isyung pangkapayapaan sa daigdig, ang nagtulak sa panulaan ng makata sa isang uri ng sining na sa una'y nagnanasa yatang kumatawan sa isang pragmentadong kamalayan na matris ng halos watak-watak na imaheng sinisikap bigyan ng isahang kaanyuan ng makata; sa mga baladang Espanyol na siyang minumulang himig ni Lorca, umiiral ang mga ganitong halos malapanaginip na pangitain. Ngunit hindi lamang si Lorca ang binasa ni Mangahas, wika pa nga niya: "naririyang din si T. S. Eliot at ang sari-saring pamumroblema niya hinggil sa katandaan, kahungkagan ng buhay, at kawalan ng isahang narasyon, na sinikap itanghal hindi lamang sa katauhan ni J. Alfred Prufrock, kundi pati na rin sa eklektikong nananaghoy sa ilang ng 'The Waste Land.'" Ibang kaso pa ang kay Salvatore Quasimodo, na wika ni Mangahas ay "nakangising minumura ni Bert (Antonio)" (1971, iii). Ang tatlong makatang banyagang ito—sina Lorca, Eliot, at Quasimodo—ang tila magsisilbing bigkis sa maalamat na pagkikita at pagkakakila-kilala ng titingalaing tungkong-bato ng makabagong panulaang Tagalog noon.

Ang tagpuan ng makasaysayang pangkatan ay ang UE, na kanlungan ng *The Dawn*, ang pahayagang pangmag-aaral ng nasabing pamantasan. "Ang laki ng circulation ng *Dawn* noon, at sa sobrang dami ng kopyang mababasa, nakaabot pa sa San Miguel ang isang sipi sa nanay ko, bilang pambalat ng kung ano galing sa palengke," pagkukuwento pa ni Almario, sa huntahang nabanggit. Panahon iyon ng pagpapasiklaban ng mga pahayagang pangmag-aaral, at kapuwa nag-aabangan ang mga staffer ng mga student organ sa bawat labas ng kanilang mga pahayagan. Tulad ng mga kapanahon, naging daan ang *Dawn* para sa paglikha at pangangahas ng mga kabataang manunulat. Sa UE *Dawn* sumilang ang engkuwentro ng tatlong makata, na nang simula'y nagagabayan lamang ng magkakabukod na mithiing tumula. Sa unti-unting pagkaparam ng hawak ng Balagtasismo sa larang ng pagtula noong mga panahong iyon, naging muling usapin ang pamumuna ng matatanda hinggil sa "panghihiram o paggagad sa mga modelong makatang Kanluranin," maging ang unti-unting pagkawala ng "matulaing Tagalog" at pamamayani ng "dahop o bulgar" na pagsasakatagang "kolokyal kundi man balbal, himig kalye," at mali "ang gamit ng idioma. Pinuna rin ng mga naunang taliba ang

“kalabuan ng pahayag at labis na mapanariling sagisag na totoong pumugto sa popular na pang-akit ng tula” (Almario 1984, 255). Hindi ito inalintana ng mga tulad ni Mangahas, lalo na nang magkrus na ang mga landas nila nina Alma at Antonio. Itinula nila ang kanilang bisyon sa wika ng kanilang kasalukuyan, at binigyang-anyo ang isang naghuhunos na panulaan.

Unang nagkakilala sina Mangahas at Alma noong 1963, “sa isang halalan para sa pamunuan ng Diwa ng Silangan, pinakamalaki at pinakaaktibong organisasyong pangkultura sa University of the East nang panahong iyon.” Isang pampanitikang huntahan iyon, at sa kuwento ni Mangahas sa email, parang maaari nating mahinuha ang makulay na tagpong maaaring napanood doon. “Sa isang dupluhang itinanghal ng organisasyon sa auditorium ng unibersidad, si Rio ang tumayong hari, at ako ang belyakong mangingibig ng isang belyaka.” “Isang araw,” dagdag pa niyang kuwento, “nagbabasa ako sa opisina ng *Dawn*, opisyal na pahayagang pang-estudyante ng UE. Bilang editor ng pahinang Pilipino ay pumipili ako ng ilalabas mula sa mga kontribusyong artikulo. Nagsisikip sa mga kontribusyon ang isang drawer, ngunit wala akong magustuhan kahit isa. Ayokong maulit na may isyung dalawa ang aking artikulo, at mapilitang isa roon ay lagyan ko ng ibang byline.” Sa pagkakataong iyon darating si Alma. “Roger,” nakangiting bati ng makatang may kilik na mga tula. “Baka may magustuhan ka,” wika ng bagong kaibigan. “Ako’y nagtila tahor. Sinipat-sipat ko at sinalat-salat ang mga kaliskis at tahid ng mga tulang-manok. Pakiramdam ko, lahat—lyamado! Kaya sa isang isyu ng Agosto nang taong iyon, una kong isinabong ang tulang “Setyembre, Halika” ni Virgilio S. Almario na ginamitan niya ng sagisag na Rio Alma.”

Tag-araw naman ng 1965 nang makatagpo ni Mangahas sa UE ang kaniyang nakababatang pinsang si Antonio. Dagdag pang kuwento: “Tapós na ako ng AB Pilipino, at nasabihan na ng College of Arts and Sciences na kukunin akong instruktur, mag-enroll lang muna ako sa graduate school. Ang problema, nakarehistro na nga ako at magtuturo na, ngunit wala pang kapalit na editor. Noo’y nagtuturo na sa San Miguel si Rio at lumuluwas na lang minsan sa isang linggo para sa kanyang MA sa UE.” Pagpapatuloy niya, “isang araw ay nakatayo ako sa may pintuan ng *Dawn* nang mapansin kong dumarating at lumalapit sa akin si Bert Antonio.” “Dikong!” nakangiting bati sa kaniya ng pinsan, na tulad noon ni Alma ay may dala ring mga tula. “Pakikilatisan, baka may magustuhan ka.” “Ako’y nagtila alahero. De kalidad na mga kilates. Pagkaraan ng ilang araw, kaunting usapan at oryentasyon, si Bert ang aking ipinalit sa aking puwesto. Ipinakilala ko siya kay Rio

minsang lumuwas ito, at mula noon, kaming tatlo’y madalas nang makitang magkakasama sa loob at labas ng kampus,” pagtatapos niya.

“Pare-parehong hilig sa literatura, partikular sa klasiko at modernong panulaan, at pagkatig sa nasyonalismo,” ang naging saligang pananalig ng tatlo sa kanilang barkadahan bilang mga makata. “Pagkakapare-pareho rin ng mga natitipuhang manunulat o akda at ang magkakasunod na pamumuno namin sa pinakaaktibong organisasyong pangmanunulat sa kampus nang panahong iyon—ang KADIPAN, at sabihin pa—hilig sa beer,” dagdag pa ni Mangahas. Ang pagkakaibigang ito ang nagpasinaya sa pagtupad sa mga pangako ng modernistang balangkas na ipinakilala nitong una, ni Abadilla, bandang dekada ’30. Mulang US, dinala ni Abadilla ang espiritung mapagpalaya sa Balagtasistang berso, at nakilala siya sa mapanghamong asta ng “Ako ang Daigdig,” na mistulang naghubad bigla sa nakamihasnang ringal ng poetikong kaakuhang gamitin noon. “Hindi siya (si Abadilla) sinabayan o sinundan ng kaniyang mga kasamang makata sa Kapisanang Panitikan,” gunita pa ni Mangahas. “Ang ilan namang nagtangka ay sa biswal na porma lamang, hindi talaga nakatakas sa tugma at sukat, mga gasgas na idyoma, at sentimentalismo. Walang kasinlakas na kilusang masa o mga organisasyong magiging kapanabay o tagapagtaguyod sana ng kilusang modernismo sa literatura, partikular sa panulaan.” Tagapaghawang maituturing si Abadilla na tutupdin ng tatlo, sampu ng kanilang mga kasabayan sa “ikalawang bugso ng modernistang pagtula.” Ayon kay Mangahas, “Si Rio ang nag-ala-AGA (Abadilla) sa aming grupo sa pagiging ikonoklasta—mapambuwag na kritiko ng kumbensiyonalismo o Balagtasismo sa hanay ng katandaan at maging sa hanay ng kabataang makata.” Sa kanilang panahon, tuluyan nilang yayanigin ang panulaan, baon di lamang ang mga bagong natutuhan, ngunit lalo’t higit, ang kabatiran sa katutubong kalinangan.

“Ang “ikalawang bugso” ... ng modernismo sa tulang Filipino noong dekada ’60 sa loob at labas ng UE ay isang bunga ng malaking pagbabagong panlipunan at pampolitika sa loob at labas ng ating bansa,” wika ni Mangahas. At ayon pa sa makata, ang “malalaking pagbabagong iyon na nakapaghasik ng mapagpalayang espiritu ng aktibismo, nasyonalismo, at modernismo ang tila nagsisilbing isang sinapupunan ng mga makabago’t sulong na antolohiya ng mga tulang kapanahon o kasunod ng *Manlilikha*. Ilang pangunahin dito ang *Makinasyon*, *Peregrinasyon*, at *Doktrinang Anakpawis* ni Rio Alma; *20 Tula* at *Hagkis ng Talahib* ni Lamberto E. Antonio, *Maliwalu* at *Mayo Uno* ni E. San Juan, Jr; *Supling* ni Elynia Mabanglo; *Galian* ng samahang Galian ng Arte at Tula (GAT); *Alab* ni Edgardo Maranan, at iba pa. “Nakasustini

sa alab ng mga makata ang rebolusyonaryong panahon at mapagpalayang impluwensiya ng kilusang masa,” paliwanag pa ni Mangahas. Sa panahong ito ng malaganap na “Pilipinismo” at parlamento sa kalye dala ng kawalang-tiwala sa tiwaling pamahalaan, naging maalab na liwanag ang panitikan at kultura sa nagbabadyang dilim ng mga susunod na taon.

Ang mga pangyayaring pandaigdig noon ang naging matalab na impetus para sa paghuhunos ng kamalayan ng mamamayan, lalo na ng mga nagsisipag-aral noon, tulad ng tatlong makata. Isang buhay-unibersidad na hindi lamang dinadalaw ng ligalig ng nakaumang na pagdating ng isang diktador ang naging uniberso ng tatlo. “Binago ng mga bangketa ng Azcarraga (Recto ngayon) at Avenida Rizal ang aking pananaw at panlasa sa literatura, partikular sa panulaan,” wika ni Mangahas. “Dahil sa digmaan sa Vietnam, maraming sundalong Amerikano ang nahihimpil sa Clark at Subic. Pag-alis nila’y naiwan nila ang mga rasyong libro, marami’y mga klasiko at makabago—may matataas na kalidad, at nabubulubod sa mga bangketa sa dakong university belt at downtown ng Maynila.” Kay Mangahas, may ilang intelektuwal din sa pamantasan at mga mulat na personahe ang humubog sa kaniyang mithing makisangkot gamit ang kaniyang sining. Lumitaw din sa panahong ito ang kilusang Kabataang Makabayan, na magiging tagapamuno ng mga pagkilos laban sa paniniil ng pamahalaang Marcos. “Sa obserbasyon ko, ang aming pagbabago sa estetika ay kasabay ng pag-unlad ng aming kamalayang panlipunan, pampolitika, at pangkasaysayan,” pagninilay pa ng makata.

Sa panayam, inihanay ng makata sa naunang nabanggit na talaan ng mga magkakapanahon ang sarili niyang aklat na *Mga Duguang Plakard*, na samantalang bitbit pa rin ang maraming artistikong katangian ng mga unang nalathalang tula niya’y tumatalikod na sa naunang pinatatag at pinaniwalaang estetika. Apat lamang ang tulang nakapalaman sa nalathalang aklat—ngunit matitipunong mga tula ito, hindi lamang dahil sa napapanahong pamamahayag, kundi sa nakamamanghang pagbaling ng makata sa mahahabang anyo. Higit na magiit sa panulaang kaniyang inihapag sa mga tulang ito ang tunay na kompleksidad ng buhay ng tao sa isang daigdig at panahong nagpupumilit salubungin ang kabaguhan ngunit naagnas naman sa sarili niyang kabulukan. Sa mga tulang “Sa Pamumulaklak ng mga Diliwariw,” “Dalit Kay Sarhento Gameng,” “Mga Duguang Plakard,” at “Bahay-bahayan,” tila inalayan ni Mangahas ng isang apatang kuwarteto (ala Eliot) ang kaniyang sarili at sarili-bilang-bansa. Tuluyang binago ng kasaysayan ang tenor ng makatang nagpapakilala ng isang “banyuhay” sa *Mga Duguang*

Plakard: “Sa pamamagitan ng apat na tulang kasama sa munting-aklat na ito ay nais kong ipakita ang ilang halimbawa ng mga tulang nasulat sa huling hati ng nakalipas na dekada lalo na sa huling tinampukan ng madudugo’t makasaysayang demonstrasyon. Mula sa unang obrang kamamalasan ng tanong-retorikal na indisyasyon ng isang petiburges, mapapansin ang proseso ng banyuhay tungo sa pagkakaroon ng radikal, diyalektikong pagsulong sa huling obra ng isang realistang anakpawis” (1971, i).

Kamangha-mangha ang mga tulang itinanghal ni Mangahas sa manipis na aklat na ito, na sa pamantayan ng kasalukuyang panahon ay maaring mapailalim sa kateryang chapbook. Ngunit hindi mapasusubalian ang kaniyang kahusayan sa paglalantad ng mga kabuluka’t bagabag ng kaniyang panahon. Sa “Sa Pamumulaklak,” pinarurunggitan kaagad si Eliot at ang malupit niyang Abril upang tila balik-balikan ang malaong inaasam na pastoral. Ngunit halatang ang mga gunita ng imahen ng kabukira’y totoong nailayo na sa persona. May kausap ang persona na parang kahimig ni Pruffrock, at maging ng mas nauna pang si Christopher Marlowe, na niyayaya ang irog na humimpil muna upang danasin ang kagandahan ng rural na paligid. Ngunit kaibang-kaiba ang tinig ng “Sa Pamumulaklak” sa isang banda: ito’y mistulang malay sa pagkakalayo kaya nga nagtatanong kung “alin/ang sa mga paa ko’y sa isip babaunin:/ tinik o halimuyak ng mga diliwariw?” May gayon ding hiwaga ang pagdadalit ni Mangahas sa isang Sarhento Gameng sa sumunod na tula sa koleksiyon, na kapapansinan ng simbolikong pagpapadama ng nagbabadyang karahasan at kamatayan sa lungsod na lambak ng luha. Kina Edgardo Reyes at Rogelio Sikat nakatutok ang mga alusyon sa tulang “Sarhento Gameng,” at sa pahimakas ng persona, nagtapos sa natatanging musika ang tila sonatang niligalig ng sari-saring pagkasawi:

Amihan, ihatid ang pakpak ng maya
sa puntod, mga tagulaylay ng mga liwanag
na may gamugamong hindi sinasaklot.
Darating ang araw, damo ma’y kapiling
ng liryong susupling sa kanyang alabok,
ang aming gunita’y mga mariposang
darating na dala’y dalit sa mga taludtod.

Ngunit higit na mahaba at masalimuot ang dalawang huling tula ni Mangahas sa kalipunan, ang “Mga Duguang Plakard” at “Bahay-Bahayan.” Binubuo ng labinlimang bahagi ang sa una, na siyang kumakatawan marahil sa mabigat na pagdidili ng makata hinggil sa mga nakababagabag na pangyayari

sa kaniyang paligid. Bilang pagpupugay “para sa mga rebolusyonaryong demonstrador na nabuwal sa karimlan ng Enero 30, 1970 sa Tulay ng Mendiola,” ang mahabang tula ay hindi lamang panambitan para sa mga nasawi; lalo’t higit, isa itong panaghoy para sa rimarim na dalawang taon lamang ang lilipas ay sasagpangin na ang buong bayan. “Bawat plakard ng dugo’y isang kasaysayan,” panimula ng tula. “Isang kasaysayan sa loob ng mga kasaysayan./Mga kasaysayan sa loob ng isang kasaysayan.” Tinunton ni Mangahas ang mga kasaysayan ng kasawiang kaniyang pinamimighatian sa pamamagitan ng pagtalunton sa kalye ng Mendiola bilang espasyo ng pakikisangkot. Maaaring buhay ang kapalit ng pakikisangkot na ito, na paghamon sa mga naghaharing ahensiya ng paniniil sa lipunan, at tiyak namang batid iyon ng mga nasawi. Ang tinatagulaylay ng persona sa una’t huli’y ang patuloy na pag-iral ng kaapihan, at nagsisilbing akmang conceit ang duguang plakard bilang sagisag ng sakripisyo para sa paninindigan. Pagtatapos ng tula: “Sapagkat, sapagkat may buwang sasaklob/sa mga duguang plakard, sugatang alaala,/may buwan pang magsusuklob ng bungo/sa Tulay ng Mendiola!/may buwan pang magsusuklob ng bungo sa Tulay ng Mendiola!” Matapos ang mga pagkasawi, tila magbabalik-bayan ang isang persona upang muling buuin—upang manapa’y baklasin din—ang isang “bahay-bahayan,” na gagalawan ng mga tauhang kailangang gisingin ang malay at diwa para kumilos at maging gising sa panahon ng ligalig. Mistulang naisiwalat nang lahat ng persona sa kabuuan ng koleksiyon ang mga dapat mabatid, at sa huling tula, hinihikayat niya ang nakikinig sa wari’y binalikang bayang iyon na magsipaghandat maging saksi sa mga darating na unos sa kasaysayan. Sa mistulang propetikong himig, mahihiwatigan sa mga taludtod ng tula ang anti-imperyalistang tuligsa ng makata sa malawakang kulturang kolonyal at piyudal na laganap sa lipunan.

At ito’y pakinggan ng lahat:
Nasa inyong bunganga ang dila ng unggoy.
Sa aki’y ang sa tao’t kahubog ng sa Diyos.
Araw ng dila ko bawat salas;
ang lahat ay salas sa akin.
Sa batalan o kubeta, dila ninyo’y may liwanag.
Hindi ko na lilinawin.
Ang sining ng unggoy, sa inyo nahabilin.

“Hindi na maiiwasan ang paglalarawan ng mga kaguluhan at bagabag sa lipunan nang panahong iyon,” gunita pa ni Mangahas hinggil sa

pagkakasulat ng *Mga Duguang Plakard*. “Bilang kasaping tagapagtatag ng PAKSA (Panulat Para sa Kaunlaran ng Sambayanan), at gurong kasapi sa KAGUMA (Katipunan ng mga Gurong Makabayan), tila dumadaloy na sa aking dugo at kamalayan ang pangangailangang pakikisangkot sa kilusang makamasa.” Kinasangkapan ng makata ang mahahabang anyo dahil aniya, “nakita ko sa aking isip ang ilang alusyon sa ilang muhon ng ating panitikan at kasaysayan.” “Naramdaman ko na lamang na tatapatan ko ng mahahabang tula ang gayong makabuluhang mga pangyayari,” wika pa niya. Gamit ang “bagong estetika at paglalantad ng napapanahong mga isyu sa pamamagitan ng simbolismo,” ganap na hinarap ni Mangahas ang pagpapaksa sa lipunan, na may nasang pukawin ang mambabasa at pag-isipin ang madla hinggil sa kalagayan ng pagkaluoy ng marami sa lipunan. At sa pagsasakatuparan nito, nilakipan niya ang mga tula ng kritika, upang aniya’y “magabayan ang mambabasa sa makabagong estetika, at gayundin—makatulong sa pagpapasigla ng kritisismo sa panulaan nang panahong iyon.” Ipinasuri ni Mangahas ang bawat tula niya sa apat na kasabayang kritiko—kina San Juan, Jr., Lumbera, Almario, at Pedro L. Ricarte. At ang mga pagsusuring iyon na gumamit ng iba’t ibang napapanahong lente ang nagpook kay Mangahas bilang isang mahalagang makata ng kaniyang panahon.

Tinakdaan ang bawat isang kritiko ng kani-kaniyang babasahing tula. Si Almario ay may naging ganitong pagbasa sa “Sa Pamumulaklak”: “At minsan pa, ipinagdiwang na naman ni Mangahas ang paradoksikong gawi ng kalikasan ... At kaipala, sa ganitong kaselang pandama’t masasal na kabaguhan sa pagsasataludtod ng karanasan pinatutunayan ni Mangahas na isa siya sa masasabing diliwariw na namumukadkad sa tinatag-araw pang Panulaang Pilipino” (Mangahas 1970, 18). Para naman kay Lumbera, ang “Sarhento Gameng” naman ay may “malalim” na “kabatirang naganap sa pagninilay ng makata sa pagkamatay ng isang alagad ng batas. Ang pagpaslang kay Gameng ay ginawang okasyon upang masuri ng makata ang kanyang misyon bilang tagapagmasid sa dula ng buhay, tagapagtala ng ipinahihiwatig ng bawat galaw nito, at tagapagbuo ng samotsaring diwa upang malubos ang pagkakaunawa ng tao sa sariling karanasan at sa karanasan ng kanyang kapwa” (30). May ganito namang pagtatasa si San Juan sa “Mga Duguang Plakard”: “Makikita sa tula ni Mangahas ang litaw na balangkas ng elehiya: pag-uulit-ulit, mga imaheng pastoral, paggibik, pagtatanong at panawagan—samakatwid, ang halos lahat ng makinarya ng elehiyang pastoral na palasak sa panitikang kanluranin. Maaaring ang payak na kumbensiyong iyan ang nakapagdulong ng tumpak na hugis o porma sa nilalamang karanasan. Walang eksperimental

na pagsulong sa anumang bagay, siyensiya o sining, nang hindi nakasalig sa lumang batayan—ito’y kilalang prinsipyo” (45). Ganito naman ang naging pagtaya ni Ricarte sa “Bahay-bahayan”: “Ang tula ay nagwawakas sa babala, babala sa darating na kapahamakan. Gayunman, sa dalawang huling taludtod, ang larawan ng karahasan at kapahamakan na taglay ng sinundang dalawa ring taludtod ay hinalinhan ng larawan ng pag-ibig at kapayapaan. Walang pagkakasalungatan dito, sapagkat katotohanang ang pagbabago ay laging kasunod ng kapahamakan; ang paglinis at katubusan ay kasunod ng paghihirap at pagpapakasakit. Ang kalayaan ay pinamumuhunan ng dugo, pinagbubuwisan ng buhay” (60).

Itinulak din ng pakikisangkot sa tula si Mangahas upang gawin ang mas kongkretong pakikihamok. Pinapasok niya ang linya ng “para kanino,” ang panitikan sa kaniyang kamalayan at nagkaroon ng praktika ang kaniyang malikhaing paglilingkod. Tulad ng marami sa kaniyang hanay, ipinook niya ang panulat sa mahigpit na pangangailangan ng bayan. “Nang ako’y naging aktibista, naranasan kong lumahok sa mga rali at demonstrasyon, hindi lamang ng kinaaanibang organisasyon, kundi ng iba pang mga kaalyansang kapisanang progresibo at rebolusyonaryo,” kuwento pa ng makata. “Lumalahok din ako sa mga lingguhang ED o DG ng organisasyon. Sa sariling kusa, nagsaliksik at nagbasa ako ng iba pang mga akda nina Rizal, Bonifacio, M.H. del Pilar, Mabini, at iba pang mga bayani natin. Maging ang pagtuturo ko noon ng literatura ay naging linyado yata.” Lumalim ang kahulugan ng panulat sa mga panahong iyon sapagkat nagkaroon ng mukha ang isang kalaban, isang kalabang handang supilin ang kalayaan ng mamamayan ano mang oras. Para sa mga nakikisangkot na manunulat na tulad ni Mangahas, nasa lahat ng panig ang labanang dapat kasangkutan, at ang maging manunulat ay isang mahalagang politikal na tungkulin. Tuluyang itinulak sa galaw ng pangangahas si Mangahas sa kasaysayang katatagpuin niya; di naglaon, sa dilim at lagim ng isang kulungan.

Panahon ng Pagbubuo: Sa Kandungan ng Sigwa

“Pang-isang libro ’yan, a!” biro ni Mangahas, nang maitanong sa kaniya ang mga gunita nang maaresto noong Enero 19, 1973, kasama ang maybahay na si Fe Buenaventura (ngayo’y ang respetadong iskolar na si Fe Mangahas, komisyoner ng National Historical Commission of the Philippines), “tatlong buwan lang pagkaraang kaming dalawa’y kasama ng ilan pang propesor na *nam summarily dismissed* ng UE kaugnay ng PD 1081.” Isa sa mga naging unang hakbang ng pamahalaang Marcos ay patahimikin ang mga naging maiingay

na kritiko ng kanilang pamamalakad. Ang mga manunulat at intelektuwal noon ay palagiang nangunguna sa publikong pagtutol, lalo nang maibunyag ang planong Batas Militar. “Pareho kaming dinala sa ISAFP (Intelligence Service of the Armed Forces of the Philippines), Camp Aguinaldo, Q.C.,” dagdag pa ni Mangahas. “Punong-puno ang seldang pinagdalan sa akin. Tatlo o apat ang nakapila sa CR, nagbúbulós dahil sa sirang rasyon. Ang ilan nama’y bulagta sa kani-kanilang double-deck na taríma, isa sa kanila ang kinuryente pala sa bayag, at may isang na-water cure.”

Pebrero 9, 1973 nang inilipat si Mangahas sa Ipil Rehabilitation Center ng Fort Bonifacio, at doon nga’y “dumanas ng sobrang pagkainip, tensiyon, at parusang mental.” “Laging problema ang pagkain. Class D o C ang kanin. Iba’t iba ang tawag ng mga detenido sa mga ulam: sinibak na gulay, kinuryenteng bangus, winaterkyur na manok at baboy, at niromansang kung ano. Lagi ring problema ang kapos at maruming tubig,” aniya. “Binubuno naming mga detenido ang bawat araw sa iba’t ibang gawain para hindi kami maburyong, mabaliw, mangelunttoy, o magkasakit. Mahirap talagang detalyehin,” pakli pa niya. Ngunit sa dusang iyon na idinulot ng Batas Militar, naging kasalo niya ang dalawa sa mga pinakakilalang detenedong manunulat—sina Lumbera at Lorena Barros. “Isang gawaing kultural na nagawa namin nina Bien Lumbera at Lorie Barros ay ang pagtatanghal ng isang timpalak-bigkasan (na sa kung anong himala’y pinayagan ng guardhouse). Pawang progresibo at makabayan ang mga tulang pinili namin at pinabigkas sa mga kalahok. Nag-alab yata ang mga detenido, ngunit halatang nainis o medyo naligalig ang OIC.” Labinsiyam na buwang nakulong si Mangahas at pinalaya siya noong Agosto 13, 1974.

“Nang ma-release ako noong 1974,” pagpapatuloy pa ni Mangahas, “hindi ako nakadama ng lubos na kalayaan dahil umiiral pa rin ang Batas Militar sa sumunod na mahigit isang dekada.” “Sa buong panahong iyon,” wika niya, “dumanas ako ng malalaking problema sa kalusugan, pinansiya, seguridad at tatlong kasong legal. Ayon sa aking palit-palit na mga doktor, humina ang aking бага at puso dahil sa matagal na detensiyon. Nagkaroon ako ng arrhythmia, paminsan-minsang nahihilo, taas-baba ang presyon ng dugo, at kung minsa’y bumabagsak. Hindi naman ako makakuha ng regular na trabaho o makabalik sa pagtuturo dahil hindi mabigyan ng clearance ng NICA.” Aktibo pa noon sa kilusan ang kabiyak niyang si Fe, at sumusuporta siya sa kilusan, kaya “hindi naiwasang kami’y magpalipat-lipat ng bahay para sa aming seguridad.” Mula nang maideklara ang Batas Militar hanggang sa pagsiklab ng EDSA Uno, anim na bahay ang nalipatan ng pamilya Mangahas

bago nakabalik sa kanilang bahay sa Sgt. Limbaga Street, Lungsod Quezon. “Ang masama pa, mula noong 1975 hanggang 1990—labinlimang taon—kinaharap ko ang tatlong kaso: bigamy, annulment, at concubinage. Talo ako sa unang dalawa, panalo sa pangatlo. Ayoko nang detalyehin. Masakit gunitain.” “Ang lalong masakit, kung kailan kami nagsisimulang makahinga, saka nagkasakit—ng lymphoma—at yumao ang aming bugtong na anak,” kuwento pa niya.

Magiging isang *understatement* ang sabihing binago ng danas ng Batas Militar si Mangahas. Kung tutuusin, isa lamang ang salaysay niya sa daan-daang pasyong ipinarinig na ng maraming biktima hinggil sa kabanatang iyon ng kasaysayan ng bansa. Mahihinuha ring may pagkabagabag sa loob ni Mangahas, sa tuwing uusisain siya hinggil sa maligamgam na pagtaya ng kasalukuyang henerasyon sa kabanata ng Batas Militar at sa rehimeng Marcos. “Isang dahilan ay ang teksbuk ng kasaysayan ng Pilipinas na hindi agad na-update at na-expand pagkaraan ng EDSA People Power,” paliwanag ni Mangahas, na nagtrabahong editor ng mga teksbuk nang maraming taon matapos ang kaniyang pagkakapiit. “Ang mga estasyon naman ng telebisyon ay walang tigil sa pagbirit ng mga programang pang-entertainment na madaling makapaghasik ng amnesia sa mga tao.” Ngunit sa isang banda, nakikita niyang hindi naman talaga lubusang nakalilimot ang mismong mga taong nakaranas ng kawalan ng hustisya noong ipinatutupad pa ang Batas Militar. “Maging ang marami sa mga buháy pang biktima ng Batas Militar ay waring gustong pansamantalang makalimot lamang sa isang napakadilim na panahon; sila’y matagal-tagal ding “namatay” at gusto namang muling mabuhay, at mamuhay nang normal. Hindi dagli-dagling mabubunot sa kanila ang tanim na kamulatan, pagkamakabayan, at pagtutol sa diktadura.” Sa huli, tila naging bugtong na layon ni Mangahas na huwag lumimot at patuloy na linangin ang pagdama tungo sa higit na mahusay na pagpapanatili ng memorya, lalo’t higit ng mga personal na kasaysayan. “Ang totoo’y marami pang yugto ng ating kasaysayan ang dapat malaman at di dapat malimot ng sambayanan.” Hindi kailanman naparam ng pagkakapiit ang kaniyang panulat (ang sabi nga niya’y “kabilang ako sa mga ibong madalas mabulabog sa pugad at larang, gayunma’y nakasasaklot ng sandali upang makapangitlog, makaawit”). Patuloy na nilinang ng makata ang kaniyang pagtula at bagaman nanahimik nang malaon, kinasabikan ng publiko ang paghuhunos ng kaniyang tinig.

Isang mapagliming Rogelio Mangahas ang nasilayan ng madla sa kaniyang pagbabalik noong 2006 sa aklat na *Gagamba sa Uhay*. Pinalakpakan ito sa

National Book Awards nang maiuwi ang papuring “Best Poetry Collection” at “Best Translation” mula sa Manila Critics Circle. Mula sa eksperimental na tinig sa *Manlilikha*, at mapanghamong pananaludtod sa *Mga Duguang Plakard*, hinarap ni Mangahas ang publiko sa ikatlo niyang aklat ng mga haiku bilang isang mas matamang tagapagdama, at tagapagpadama ng mga imahen at pangitaing nakatanim sa pang-araw-araw na mga sandali, na masasabing mga sandali rin ng paggunita sa kabila ng sagitsit ng kasaysayan. Iisiping tila nagbabalik sa paraiso ng kaniyang nayon si Mangahas sa pagtawag niya sa karikitan ng sapa, parang, damuhan, ibon, liwanag. Ngunit ang tumitingin sa aklat na ito, ang naghahandog ng pagmalas sa daigdig, ay hindi na ang sariling binabalot ng mahiwagang sagisag at malapanaginip na pananalinghaga ng *Manlilikha*; hindi na rin ito ang dinahas ngunit pangahas na tinig sa ilang ng lipunang sinikap salaminin ng *Mga Duguang Plakard*. Tila lumipas na ang bagabag sa mga haikung tinipon sa pinakahuling aklat, at bagaman inanyuan na ito sa diwa ng ating wika, hinding-hindi nito tinatalikuran ang estetikong Hapones ng haiku, na nagdiriwang sa paglipas ng mga panahon. Lumipas ang panahon ng sumisikdong pangarap at mga mithiin at naririto na nga, sa anyo ng mga haiku, at sa saling Ingles na tinupad ni Marne Kilates, siyang maaaring pinakamahusay na tagasalin patungong Ingles ng kasalukuyang panahon. Mistulang nagkaroon ng sariling kabatiran si Mangahas matapos na daanin—sa kaniyang buhay at tula—ang maatikabong pakikipagsapalaran. Sa huli, kahit sa isang haikung likha ng panahon ng kaniyang pagkakapiit, maipanunukalang nagkaroon talaga—higit sa paglipas—ng panibagong pagyuyugto sa kaniyang kamalayan, mulang magalaw at tikom-kamaong pakikipagtunggali, patungong mapayapang paninindigan, puno ng dunong at kapanatagan:

Bugbog, at tulog
sa lapag, kakosa ko’y
siil ng lamok.

“Ang pagbaling ko sa haiku noong dekadang 2000 ay hindi noon lamang,” pagbabahagi ni Mangahas. “Pumili lamang ako sa mga haikung nasulat ko mula noong gitnang dako ng 1960 na habang nagsusulat ako ng tanaga ay nasasalitan ko ng haiku. Dinagdagan ko lang ng isang seksiyon para sa aking yumaong anak.” Mga haiku ang piniling likumin ng makata, “dahil sa kakaibang karanasan ko sa anyong ito.” Aniya, “tila buong damdaming ako’y nakaawit at nakasasayaw habang nakatungtong sa isang dahon. Ang intensidad ng buong epiko ay tila maaaring ilagay o madama sa isang haiku.

Paglipas ng bagabag. Ang mapagliming si Mangahas sa gitna ng lungsod.

Napili ko naman si Marne dahil perpektong halimbawa ang salin niya ng mga piling tula ni Rio, isa pa’y gusto ko ang kilates at sensibilidad ng kanyang tula at lengguwahe.”

Mabuting pagtuunan ng pansin ang sinasabi ng tagasalin na si Kilates hinggil sa tila ba pagbabalik ni Mangahas sa panulaan sa pamamagitan ng paghahayag ng masasabing kaniyang “lihim” na buhay (Mangahas 2006, xix). May katangiang “malihim” ang haiku, dahil na rin sa kaniyang matimping anyo; nangangailangan ito ng masidhing pagpapadama gamit ang kongkretong imahen ng daigdig na dumaraan sa sari-saring paglipas, pag-usad, pagbabago. Ang pagdatal ni Mangahas sa ganitong uri ng masidhing pagbaling, matapos ng malaong papalabas na pagsasakataga ay pagbabalon hindi lamang sa sari-sari niyang karanasan nitong mga huling taon, kundi pagbabalon ding higit sa bait ng kaniyang minulan. Animo’y muling lumitaw ang mga primal na imahen, hindi lamang upang pag-ugatin ang malay ng makata, kundi upang igiit na naroroon na nga siya sa lupain ng kaniyang kabataan at gunita. Na naroroon *pa rin* siya, lamang ay siya ang binago ng panahon, pinahinog, higit na pinabulas ang pananaw at pagdama sa mga bagay, at pinadunong sa bawat pamamaraan ng pagmalas sa mga ito. Ganitong malay at himig ang mababasa sa title poem na *Gagamba sa Uhay* na hindi lamang nagninilay hinggil sa siklo ng tag-ani, kundi inaalingawngaw rin ang karunungan ng kalikasang may sarili mang karahasan ay likas na umiinog upang magpatuloy ang buhay:

Lingkaw ko’y pigil:
may gagamba sa uhay,
bilot ang balang.

Pasuysoy ang balangkas nitong haiku na unti-unting inilalantad ang natuklasan habang tinutupad ang paggapas. Ngunit buhay na buhay sa unang linya ang malay na nakahandang humimpil ano mang oras upang masdan ang isang katangi-tangi’t sagradong sandali ng likas na pagpuksa, ng isang tila ba ritwal ng paghango ng makakain. May salaminan sa malay at sa munting tagpong iyon sa bukid na nakaaantig kaya’t kailangang humimpil. Gayunding uri ng pagninilay ang tinutupad ng mga persona sa iba’t ibang haiku ng aklat, tulad ng bilang 33, na nagpapamalay sa maaari’y tagisang rural at urban, tiyak na naging danas din ng makata, “Akasyang dati’y/ maalitaptap, ngayo’y/ lingkis ng neon.” Napakarikit na pandiwa ng lingkis, at tila ba bumabalik ito sa ahas ng sinaunang paraiso ng tukso. Subalit naghunos na ito’t tila ba inaalayan ng elehiya ng makata sa panahong ito ang akasyang dati’y pinagliliwanag ng kalikasan. Katatagpuin din ng ganitong katikas at

tutok na pagbaling ang mga ligaw na damo sa lungsod-riles sa bilang 53, na larawan din ng komplikadong tagpuan ng kalikasan at pag-unlad: “Mutha sa riles,/ sa pagragasa ng tren—/ kuminig-kinig.” Ngunit ang pagiging kakatwa at nakamamangha ay patuloy na liligid sa mga haikung tila lalong nagiging malalim ang kabatiran hinggil sa mortalidad at mabilisang pagdaan ng kagandahan. Ganitong pag-unlad ang narating ni Mangahas sa pagtungtong ng kaniyang pagtula sa *Gagamba sa Uhay*. Ganitong kaakmaan ng palagay na puno ng kadalisayan at pagtanggap sa mga siklo ng pagsilang at kamatayan, ng mga simula at wakas, ng mga pagdating at paglisan. Masdan halimbawa ang bilang 91, na mabalintuna sa dalang paglalarawan:

Laglag na hasmin,
dadamputin ko’y aba—
yakap ng uod.

Sa di iilang pagkakataon ng paglulunggi, pangungulila, at pagdiriwang, inihandog ni Mangahas sa kaniyang ikatlong aklat ang isang nakasasabik na tinig ng atensiyon na nakamit ng isang makatang supling ng kaniyang daigdig at panahon. Ang pagsinop sa matulaing danas sa pamamagitan ng haiku ay pananatiling nakaapak sa lupa, dahil na rin sa tradisyonal na kahingian nitong pumaksa hinggil sa nararanasang likas at manapa’y mga kabaguhang likha rin ng tao. Katangi-tangi ang mga haiku ni Mangahas hindi lamang sa kaniyang tila musmos na pagmalas sa lupain ng kaniyang paligid, at sa lupain ng bansang kinatutungtungan ngayon ng banyagang anyo ng haiku. Nakapook sa kaniyang bayan ang pananaw, kahit pa inilalarawan ang isang banyagang pagkagulat (tingnan ang bilang 228, na makatatagpo ng makata ang isang squirrel at akma itong “kokodakan,” na masasabing isa nang Filipinismo ng pagkuha ng larawan), ang bigat ng pagluluksa para sa pagyao ng anak (basahin ang serye ng mga haiku sa bahaging “Sugatang Punay,” lalo ang bilang 220 na dinadalaw ng isang “paruparong dilaw” ang maybahay ng makata), o pagpapanukala hinggil sa danas ng ilang biktima ng tsunami sa Indonesia noong 2004. Kakatwa ang danas na muling naisalaysay ng makata hinggil dito:

Balik sa pulo:
Nilangoy nila’ng dagat,
giya ang kobra.

Sa kaniyang katayuan ngayon bilang kabilang sa tungkong-kalan ng ikalawang bugso ng modernismo sa panulaang Tagalog, mahihiwatigan na

kay Mangahas ang malapaham na kaalaman at kabatiran hinggil sa sining ng pagtula. Nang usisain siya hinggil sa kaniyang malikhaing karanasan, bumalik siya sa dalumat ng danas upang ibunyag ang isang komplikadong proseso ng pagpapagitaw ng matulaing pahayag. “Isang partikular na pangyayari, tao, bagay, o idea ang dapat munang tuminag sa akin o kumintal sa aking isip, madinig-dinig ko ang kakaibang daloy ng tinig, at matanaw-tanaw ko sa aking imahinasyon ang magkakaugnay na mga larawan bago ko masimulan—sa isip muna—ang pagsulat ng tula.” Dagdag pa niya, “Sinisimulan ko ang tula sa pagbuo muna ng titulo, at masusulat ko lang ito kung nadama at sumadiwa ko na ang buong lalamanin ng teksto. Hindi ako puwedeng magsulat ng teksto kung wala pang titulo, maliban kung haiku dahil hindi kailangan dito ang pamagat.” Ibinahagi pa niya ang ilang “sikreto” sa pagsulat ng tula: “Kalungkutang may kapayapaan sa isip ang epektibong gatong para sa aking paglikha. Ang unang saknong ay kailangang may pangati o panggitla, malakas o napakalakas—na dapat mapantayan o mahigitan ng huling saknong. Inuulit-ulit ko ang pagbasa ng teksto upang matiyak na iyo’y may dinamikong progresyon—at hindi flat ang rendisyon, tanggalin ang salitang dapat tanggalin, palitan ang salitang dapat palitan.” Kaya’t hindi katakatang ganito ang maging pagpapakahulugan niya sa katuturan ng tula: “Ang tula ay talinghagang inaawit ng puso at ng malikhaing imahinasyon.”

Si Mangahas kasama ang makatang si Louie Jon A. Sanchez.

Hinggil naman sa kailangang matutuhan ng makata, naririto ang kaniyang palagay: “ang dinamiko at estetikong pamamaraan ng pagtula.” Paglalarawan pa niya, “Pumunta si Balagtas kay Huseng Sisiw hindi upang magpayaman ng bokabularyo,” aniya, “kundi upang matutuhan ang sining o paraan ng pagtula at mapanday ang kakayahan sa pagsulat.” “Mahalagang matutuhan ng makata ang naturalesa at kahingian ng midyum o porma. Ang reporter ay nagbabalita, nagpapabatid; ang makata naman ay nananalinghaga, nagpapahiwatig. Napakahalaga ring ang makata ay may malakas na hawak sa wika, malawak na kaalaman sa buhay, kamalayan sa lipunan, nakaugat sa sariling kultura at nakabatid ng kasaysayan ng sariling bansa—at sa mahahalagang pangyayari sa iba’t ibang panig ng mundo—sa panahong ito ng globalisasyon na ang Filipinas ay nagsisikap umunlad at lubos na makalaya sa lantad o di-lantad na mga lambat ng mga banyagang kapangyarihan.”

Talasanggunian

- Almario, Virgilio S. 1985. *Balagtatismo Versus Modernismo: Panulaang Tagalog sa Ika-20 Siglo*. Lungsod Quezon: Ateneo de Manila University Press.
- Lumbera, Bienvenido. 1997. *Revaluation 1997: Essays on Philippine Literature, Cinema, and Popular Culture*. Maynila: University of Santo Tomas Publishing House.
- Mangahas, Rogelio G., tagapagtipon, koawtor, at patnugot. 1967. *Manlilikha: Mga Piling Tula 1961-1967*. Maynila: KADIPAN.
- . 1971. *Mga Duguang Plakard at Iba Pang Tula*. Lungsod Quezon: Manlapaz Publishing, Inc.
- . 2006. *Gagamba sa Uhay: Kalipunan ng mga Haiku*. Lungsod Quezon: C&E Publishing, Inc.